

Весна МАТОВИЋ

(Београд, Институт за књижевност и уметност)

vesna.matovic@ikum.org.rs

ВЕЛИКИ РАТ У ДВОКРИЛНОМ ОГЛЕДАЛУ ЛИТЕРАТУРЕ

(Gordana Ilić Marković. *Der große Krieg im Spiegel serbischen Literatur und Presse*, Promedia, Wien, 2014, S 272)

Књига *Der große Krieg im Spiegel serbischen Literatur und Presse* (Први светски рат у огледалу српске књижевности и штампе) објављена је у издању *Promedia Verlag*-а, Ханеса Хофбауера, а ауторка је Гордана Илић Марковић, лекторка на бечкој славистици. Намера је била да се поводом стогодишњице Великог рата, у коме су Србија и Аустрија биле на непријатељским странама, сада када оживљавају расправе о мотивима и кривицама за катаклизмичне последице тог рата, аустријској јавности предочи виђење „српске стране”. Избору текстова претходе три предговора, који читаоце на немачком говорном подручју уводе у друштвени, политички и културни контекст дешавања у Србији током Првог светског рата 1914–1918. Поред Гордане Илић Марковић, која у прегледном тексту излаже начела на основу којих је сачињен избор и даје сажете, али неопходне податке о заступљеним ауторима: писцима, сликарима, композиторима, ратним извештачима и фоторепортерима, ту су и уводни текст историчара Милета Бјелајца о ратним и годинама које непосредно претходе избијању рата и уводни текст Антона Холцера „Пуцњи у Шапцу. Масакр над цивилним становништвом 1914.” Холцер је, иначе, историчар фотографије, а 2008. године је објавио књигу о злочинима аустроугарске војске у Мачви на самом почетку рата.

Основу ове књиге чине књижевни, дневнички и публицистички прилози српских аутора, перцепција и доживљај рата који из њих проистичу, али се повремено уводи и виђење друге – аустријске стране. Врло је изражена ауторкина отвореност према различитим формама сведочења: публицистичким, документарно-уметничким и литерарним, а начин њихове систематизације који, поред хронолошко-просторне и тематске, уводи и контрастивну равн, допринео је да се конституише мрежа значења унутар које локално повремено прерасте у универзално. Као историчара књижевности моју пажњу посебно је привукла управо та вешто преплетана текстуална потка која, мада саткана од субјективних исказа и натопљена великом емоционалношћу,

открива и једну општију димензију рата и његове симболичке топосе.

Још у предговору Гордана Илић Марковић указује на документарност као на један од критеријума при избору прилога везаних за тематику Првог светског рата, али и као на њихову својеврсну константу. Ратна збивања су драматично променила јавни и приватни живот у Србији и подједнако обележила и уметничку и публицистичку продукцију. Писци с респектабилним књижевним опусом су нека своја дела написали без већих уметничких претензија. Сачувати у сећању, сведочити о људима и догађајима у драматичним ратним околностима, постао је примарни циљ. Такав је случај, по сведочењу самог Бранислава Нушића, са његовим драмским комадом *Велика недеља*, чије је постављање на сцену требало да, приближавајући се форми „историјског документа”, сведочи о „великој Трагедији”. Сличне интенције имао је и Борисав Станковић, објављујући у *Београдским новинама* прозне прилоге о људима и дешавањима у окупацијским данима у Београду. Само, за разлику од Нушића, Станковићеве записи, цртице и приче, сведочили су чешће о људским слабостима и моралним исклизнућима него о херојским гестовима.

И док су бројни књижевни текстови задржавали документаристичку интенционалност, публицистички и дневнички текстови су неретко надилазили раван фактицитета и у појединим сегментима прерастали у текстове са уметничким претензијама. Жанровске границе постајале су порозне и реверзибилне и омогућавале стварање хибридних форми и жанрова.

Лична драма појединца у вртлогу Великог рата у различитим појавним облицима – не само фронт и битке већ и живот у окупацији и логорима, био је један од доминантних ауторкиних критеријума при избору прилога и основа за конституисање десет поглавља обједињених заједничким хронолошким и тематским везама: „Пред рат – проба распада”; „Објава рата 1914”; „Прве ратне операције аустријско-угарске армије у Србији”; „Окупација Србије јесен 1915 – јесен 1918”; „Живот у окупираној Србији”; „Фронт у туђини – српска Голгота”; „У туђини са армијом и владом на Крфу и у егзилу у Европи”; „Ратни заробљеници и интернирани”; „На солунском фронту 1916–1918”; „Епилог”.

Ратни догађаји, као што смо већ навели, нису посредовани само сведочењима једне – српске стране, уводи се и визиру друге – окупаторске стране. Временски распон од почетка па до краја Првог светског рата, просторна дисперзивност догађања, различити политички и социо-културни контексти, пружили су широк распон људских судбина и формирали разнолике углове њиховог сагледавања, откривајући скривене механизме и унутрашњу динамику рата.

Била је унеколико смела и ауторкина концепција да се у исту раван и упоредо ставе књижевни и новински текстови, дневнички записи и песме, дипломатска преписка и ратна сећања. Тако су

се, један поред других, нашли књижевни текстови Боре Станковића, Исидоре Секулић, Станислава Винавера, Растка Петровића, Бранислава Нушића, Момчила Настасијевића, Диса, Симе Пандуровића, Милутина Бојића, Карла Крауса, Ервина Киша, Рода Роде са узбудљивим казивањима ратника Солунаца, логорским писмима заточених Срба или чланцима из *Београдских новина* и *Српских новина Wiener Presse* и *Neue Freie Presse*. И та одлука, показало се, била је добра. Створила је мозаичну структуру сведочанстава која су долазила са ратишта или из ратног залеђа било да се оно налазило у окупираном Београду, Шапцу или страним територијама и градовима (Солуну, Крфу, Бизерти, Паризу, Женеви, логорима у Нежидеру, Ашаху). Теоријске поставке новог историцизма добиле су сјајну потврду у овој књизи. Захваљујући настојању да се пружи исти значај свим сачуваним текстовима једног времена, да се помно и упоредо читају и да се занемаре границе које деле политику, уметност, историју, антропологију и економију. При том, сугестивна моћ различитих „текстуалних трагова” једног времена дошла је још више до изражаја захваљујући специфичној унутрашњој драматургији.

Наиме, Гордана Илић Марковић, можда и захваљујући томе што није књижевни историчар, при избору прилога није књижевним текстовима нужно давала примарно место нити је сматрала да документарни или документарно-уметнички прилози треба да служе тек као контекст за боље разумевање књижевних. Сматрајући све текстове подједнако релевантним, она је избегла поделе на центар и периферију сведочења и омогућила својеврсну полифонију гласова, прилику да се они међусобно сучељавају, укрштају, подударују или сукобљавају. У тако успостављеној мозаичкој констелацији, песнички текстови нису ништа изгубили, а документарно-књижевни или публицистички откривени су у новом светлу. Ево неких илустрација.

У фрагменту из књиге *Рат у Источној Европи* (1916) Џон Рид кратком прозном скицом сведочи о масакру који су у Шапцу починили аустроугарски војници. Чини то без спољне патетике и сувишних речи сликом спарног летњег дана, разрушених кућа некад богатог трговачког града, у коме сада влада глад, а две усамљене жене у дроњцима на празном градском тргу у плетеним корпама продају свело поврће. Потом следи опис младића, крупног стаса и румених образа, коме су угарски војници бајонетом извадили очи, а који на поломљеним степеницама општинске зграде седи и уз гусле пева. Не само потресна, ова скица и визуелно и социјално-психолошки одсликава трагику рата – и личну и колективну.

Печат трагике носи и казивање једног од српских војника, записаних у књизи Антонија Ђурића *Солунци говоре*. Још под снажним утисцима злочина над цивилима у Мачви, у Суворорској бици млади регрут убија аустроугарског војника који покушава да се сакрије и, потом, видећи његове исправе и породичну

фотографију са женом и четворо мале деце, схвата да је у питању Србин из Градишке. Очајан, пита се зашто се противник није предао или му се обратио на српском језику и био спашен. И ту није крај драмском заплету. Као у епској песми или античкој драми, осећање трагичне кривице расте, јер у нишкој болници казивач среће војне заробљенике из бригаде убијеног аустроугарског војника и сазнаје не само да је убијени био добар човек и домаћин већ и да је у Првом балканском рату као помоћ српској војсци послао пун вагон опанака. „Када сам то чуо”, прича казивач, „заплакао сам. Проклети рат... Сваки тренутак он претвара у најјезивију драму!” Увођење туђег погледа и извора, не само да динамизује слику рата већ је својеврсном дијалошком формом диже на степен више.

Сучељавањем записа и књижевних фрагмената српских и аустројских аутора слика рата у овој књизи постаје изоштренија, у први план долазе антагонизовани интереси, преокупације и циљеви, али, у основи, доминантна слика своди се на призор страшне патње и разарања једне земље и народа, при чему се теме смрти и херојства смењују као у својеврсној фуџи. Вешала на градским трговима, масовне гробнице, побијени цивили, непрекидни погребни, тежишна су места у бројним прозним или дневничким записима (лекарке Славке Михајловић, Јована Миодраговића, Момчила Настасијевића, као и Ервина Киша или Рода Роде...). „Читава Србија је већ годину дана болница”, записује Рода Роде у свом *Ратном дневнику*, описујући Чачак у јесен 1915, а исте године Дис у песми „Пролеће 1915” покорену отаџбину доживљава као тамницу:

„Опет нам је земља тешка кô тамница.
Помрчина густа насред груди лежи.
И варош и вода, брдо и равнице –
Све је једно данас, све гробови свежи”.

Доживљена као општа болница, мучилиште или тамница, Србија, тако, прераста у својеврсну универзалну метафору.

Присуство Другог, страног погледа и извора, показали су се још важнијим у оном мање експонираном сегменту рата, који се одвија ван фронта, где нису сукобљене две војске већ националне културе и идентитети. За читаоце у Србији, та страна „ратне приче” није мање значајна. То је простор „културног рата”, чији је циљ био поништење културног и националног идентитета друге стране.

На удару су се међу првима, нимало случајно, нашли матерњи језик и сви облици његове употребе у јавном животу: дневна штампа, књижевна дела, уџбеници, речници, називи улица. Свака од страна оставила је сведочење о томе. У прилозима српских аутора, било да је реч о дневничким записима (Л. Лазаревића, Ј. Миодраговића) или окупацијској прози (Б. Станковића, И.

Секулић) могу се пратити непосредне последице такве врсте „културног насиља”, а у аустроугарским изворима се могу разазнати мотивација и циљ оваквих мера.

У *Белешкама из окупираног Београд* Лука Лазаревић је записао: „Српске књиге су за окупатора биле исто толико опасне као и ватрено оружје. Већ првих дана пошто су умарширали у Београд затворили су све књижаре. Тим поводом биле су подељене концесије да сваки књижар може поново да отвори радњу, али да претходно надлештву приложи целокупни списак свих књига, које се могу купити у продавници. Одговарајућа комисија је проверавала сваку књигу. Све српске ћириличне књиге биле су одстрањене. Биле су убројане у ратни плен. Књижарима је изричито било забрањено да и једну једину ћириличну књигу ставе у излог.”

Поред ћириличних књига, и домаће новине и часописи били су забрањени, штампарије су конфисковане, а проблематични су постали и ћирилични натписи имена улица. Тек из ове перспективе савремени читалац или историчар може да разуме усхићеност Боре Станковића када у некој од књижара угледа затурене ћириличне примерке својих *Божјијих људи* или када се нађе у ситуацији да добије примерак крфских *Српских новина*, штампаних ћириличним писмом и са вестима о српској војсци и влади који су у егзилу.

Ћирилица је била само један од идентитетских маркера, други су били истакнуте историјске личности. Зато су имена улица, која су, поред ћириличног написа, садржала име неке значајне личности из српске прошлости (Карађорђе, краљ Петар, Васа Чарапић) била мењана. Символички потенцијал који су носила њихова имена морао је бити елиминисан.¹

Идентично је било и са државном заставом. Већ присутне дипломатске конфронтиције између Србије и Аустроугарске интензивирају се истицањем националне заставе на згради српског посланства у Бечу након атентата у Сарајеву. Тензије су додатно појачавали запаљиви полемички написи о том догађају у бечким и београдским новинама и потврђивали велику мобилизаторску моћ штампаних медија у јавности. Доносећи упоредо и једне и друге изворе, ауторка књиге о Великом рату омогућава читаоцима да осете непосредну атмосферу која претходи ратном ултиматуму, где непосредно сукобљени политички, социјални и културни интереси бивају директно артикулисани посредством штампе и кулминирају у чину истицања или скидања националне заставе.

Тако, као завршни акт окупације Београда, после укидања ћириличних књига у књижарама и школама, забрана новина, одвођења талаца и првих вешања на Теразијама, стиже се до скидања заставе: „Још горче је било сазнање да српску заставу са Краљевске палате мора да скине један Србин и да постави

¹ Улице су добијале, пише Лука Лазаревић, смешне називе: Карађорђева је постала Доња улица, Петра Великог – Саборна улица, Васе Чарапића – Ватрогасна...

аустријску... До вечери биле су истакнуте још две заставе: угарска и нека хрватска (вероватно као знак да су ове три нације окупирале Србију)”, пише Ј. Миодраговић у свом *Дневнику у окупираном Београду*.

У ситуацији блокаде јавног и културног живота у окупираној престоници, да би се попунила настала празнина, а политички и културни токови држали под контролом и каналисали у жељеном правцу, покрећу се *Београдске новине*, латинично издање на хрватском језику, односно *Belgrader Nachrichten*, издање на немачком, а постојало је и мађарско издање. Намере покретача, Војне управе, „да се у земљи поново успостави ред, тако да се српски народ, којег су пријашње његове вође завеле, опет поврати у срећен живот”, није ништа друго до обнављање империјалне идеје о цивилизацијској мисији Аустроугарске на Балкану. Да се на тој идеји озбиљно радило види се и по саставу редакције. Уредници *Београдских новина* били су, између осталих, и писци и публицисти Роберт Милер (Robert Müller),² Хуго Грајнц (Hugo Greinz)³ и Франц Ксавер Капус (Franz Xaver Kappus).⁴

У *Belgrader Nachrichten*-у Роберт Милер, који је један од истакнутијих сарадника експресионистичких гласила у Аустрији, у низу чланака пише о Србији и Србима. Његова запажања и његови портрети могу бити посебно интересантни ако се зна да су ти текстови интегрисани у пишчеву књигу *Европски пут. Борба за тип* (1917), којој претходи *Мистика дунавско-алпског човека* (1915), а 1922. је објављена и пишчева књига *Расе, градови, физиономије*.

Други уредник, Хуго Грајнц, са богатим новинарским искуством и наглашеном националном оријентацијом провереном у регионалним часописима, доведен је са јасним намерама у уредништво *Belgrader Nachrichten-a*. Свакако би било занимљиво позабавити се његовим прилозима и њиховом политичком интенционалношћу.

² Милер је био покретач и сарадник бројних аустријских експресионистичких часописа (*Saturn, Der Friede, Torpedo*), дописник *Pragers Presse* и уредник *Muskete*, познатог бечког хумористичког часописа, оснивач бечког Akademischer Verbandes für Literatur und Musik, пријатељ Егона Шилеа, Музила и Курта Хилера, писац, критичар и издавач.

³ Хуго Грајнц потиче из књижевничке породице. Оба брата били су му писци, а рођен је у Инсбруку и као млад сарађивао је у национално оријентисаним немачким листовима; каријеру је наставио као уредник локалних листова *Montagspost* у Линцу и инсбрушког *Tiroler Tagblatt-a*. У Линцу је био и издавач алманаха *Јужни Тирол* и месечника *Der Kyffhäuser*, у коме су дати програмски оквири аустријске регионалне књижевности. Од 1902. је у редакцији бечког *Bolkszeitung-a*.

⁴ Франц Ксавер Капус био је темишварски Шваба. Школовао се на Војној академији у Бечу, као официр извесно време провео је у Далмацији. Од 1911. у Књижевном одељењу аустријског Војног министарства, а након рањавања на Источном фронту (1917), редактор је и сарадник *Belgrader Nachrichten-a*. Био је у преписци са Рајнер Марија Рилкеом (*Briefe an einen jungen Dichter*), аутор је низа запажених романа и приповедака. Неки од романа, попут *Der Rote Reiter* и *Die Frau des Künstlers*, филмовани су.

Франц Касвер Капус, темишварски Шваба, у *Belgrader Nachrichten* долази као редактор са уредничким искуством стеченим у листу *Militärische Rundschau*, али и са репутацијом аутора који има објављене песме, хумореске и скиचे у бечкој, берлинској и минхенској штампи и са обуком стеченом у Књижевном одељењу аустријског Војног министарства. Све то потврђује како је Аустроугарска своју политику и утицај смишљено градила и постављала личности које су тај посао могле да успешно обаве.

Један од сарадника *Belgrader Nachrichten* 1917–1918. био је и Ото Алшер, други румунски Шваба, писац бројних фелтона. Неки од њих, попут „Лепе Бечлијке” и „Жена са два мужа” нашли су се и у књизи Гордане Илић-Марковић, откривајући својим духовитим обртима и хуморну страну ратних збивања.⁵

Помињемо ове ауторе и дајемо нешто више података о њима с циљем да укажемо како је за читаоце немачког говорног подручја, не мање и српског, јер је у припреми и београдско издање, важно да стекну потпунију слику књижевних и културних збивања током Првог светског рата. Та слика је често непотпуна, потиснута на маргину као уметност пропаганде, публицистике или мемоаристике. Она је, међутим, легитимни део сваке националне књижевности, независно од тога да ли сведочи о њеном континуитету или дисконтинуитету, лепим или мање лепим стварима.

Илустроваћемо то на примеру прозних прилога Боре Станковића из *Belgrader Nachrichten-a*. Због сарадње у окупацијском часопису овај писац је по завршетку рата доспео у немилост и критике и јавног мњења. Међутим, Станковићев текстове, посматрани у овој књизи у окружју других текстова о окупираном Београду, потврђују нехероичну слику живота и морално лицемерје многих, касније угледних, грађана. Са књижевноисторијског становишта занимљиво је да је већи број прилога Станковић објавио у рубрици „Балкански типови”. О „балканским типовима” је, такође, у истим новинама писао и аустријски писац и новинар Роберт Милер, а Драгиша Васић је већ 1919. објавио књигу *Карактер једног покољења*. Извесно је да је то било доба процвата антрополошких и антропогеографских истраживања, које је на овим просторима утемељио Јован Цвијић, али да су она била израз ширих европских струјања.

Посебна је заслуга редакторке књиге *Der große Krieg im Spiegel serbischen Literatur und Presse* што ће већина песничких прилога или фрагмената из опуса српских писаца (М. Црњанског, М. Бојића, С. Пандуровића, В. П. Диса, М. Настасијевића, Д. Васиљева, Б. Нушића, Р. Петровића, С. Винавера, С. Кракова, И. Секулић, Б. Ћосића, С. Јаковљевића, Д. Васића, В. Рајића...) први пут бити доступни немачким читаоцима. То је случај и са

⁵ Касније, у књизи *Belgrader Tagbuch* 1917–1918, прилози из *Belgrader Nachrichten-a* штампани су 2006. у Минхену. Алшер је, иначе, са Георгом Траклом био и један од сарадника у експресионистичком часопису *Brenner*, а потом у Пфемфертовом левичарском *Aktion-u*.

сажетим представљањем опуса неких од наших сликара (Надежде Петровић, Михаила Миловановића, Вељка Андрејевића Куна, Миодрага Петровића) и композитора (Станислава Биничког, Ђорђа Маринковића), у којима се говори о улози коју је музика одиграла у животу српских војника у Првом светском рату и настанку културних песама „Тамо далеко...” или „Марш на Дрину”.

Како је у току припрема српског издања ове књиге треба истаћи да ће и домаћа јавност моћи да се упозна са прилозима низа аустријских аутора (К. Крауса, Рода Роде, Е. Киша, Алшера, Милера...) који се тичу Србије у времена Великог рата, у којима ће наћи њихове представе какве су понели о Србији. Ти текстови, и аустријских као и српских аутора, пружају, између осталог, и могућност да се уоче битни елементи формирања имаголошких представа и да се прати њихово деловање на међусобне односе ових народа чије су културе столећима биле у непосредним контактима.